

אליס כמפתח לילדות האבודה

שביט זהר

הרפתקאות אליס בארץ הפלאות הספר המוער לואיס קרול. תירגמה מאנגלית: רנה ליטוין. עם הערות מאת מרטין גרדנר והערות ומבואות מאת המתרגמת. הספרייה החדשה, הוצאת הקיבוץ המאוחד, ספרי סימן קריאה, המועצה הציבורית לתרבות ואמנות/ המפעל לתרגום ספרי מופת, 214 עמ', 58.90 שקלים "לכולנו נמאס כבר ממוסר השכל בספרים", הסביר לורד ברטרנד ראסל את סוד הצלחתו של "הרפתקאות אליס בארץ הפלאות" בילדותו; אבל ספק רב אם העדרו של מוסר השכל יכול, כשלעצמו, להסביר את ההצלחה חסרת התקדים של הספר, ואת ראייתו כיצירה ששינתה את פני ספרות הילדים. עד כדי כך גדולה היתה השפעתו, שיש היסטוריוגרפים המחלקים את תולדות ספרות הילדים לתקופה ש"לפני אליס" ו"אחרי אליס". את הצלחתו של הספר ואת הפיכתו לטקסט פולחני הבטיחה, בראש ובראשונה, העובדה שאומץ בידי המבוגרים; הוא אפילו קיבל את ברכתה של המלכה ויקטוריה, והתלהבותה ממנו הפכה לאגדה בפני עצמה. מאז הלך והתעצם פולחן לואיס קרול. מאות ואלפי מאמרים נכתבו על הספר, ורק בשנה האחרונה ראו אור באנגליה שלושביוגרפיות חדשות, עבות כרס, על המחבר. ברחבי העולם קמו כמה וכמה אגודות העוסקות בחקר מורשתו, ועשרות ציירים ידועי שם, בהם סלואדור דאלי, נרתמו לאיור יצירתו. יותר מתריסר סרטים, לילדים ולמבוגרים, נעשו על פי הסרט, ומי שמבקר בעיר אוקספורד יכול לקנות בחנות מזכרות את מלכת הלבבות, את הכפפה של הארנב ואת החיך של חתול צ'שייר. "הרפתקאות אליס בארץ הפלאות" הפך לטקסט המוכר לכל אדם משכיל בתרבות המערבית, וגם מי שלא קרא אותו מכיר אותו - או את חלקו - ולו מכלי שני. מאז תורגם הספר בראשונה לעברית בידי אריה סמיאטיצקי ב-1923 (בחתימת ל' סמון), עמדו לרשות הקורא מבחר של תרגומים מלאים וחלקיים. תרגומה של רנה ליטוין הוא התרגום הראשון של המהדורה המוערת של מרטין גרדנר, ודומה שהוא גם התרגום המודע והטוב ביותר. זהו מפעל תרגומי הראוי להערכה מיוחדת בעיקרבשל הקושי הרב שבתרגום היצירה. הקושי גדול לא רק משום שהספר משוקע עמוק כל כך בתרבות האנגלית, אלא מפני שהוא בנוי על אין-ספור משחקי לשון, פארודיות, לשון המתבוננת בעצמה, אלוזיות לטקסטים בני התקופה ופארודיות עליהן, סאטירה על מערכת החינוך, על בתי הספר ועל הספרים הדידקטיים, וסאטירה פוליטית-מדינית על מנהיגות, מלוכה, חוק ומשפט. ראויה לשבח במיוחד ההחלטה לתרגם את המהדורה המוערת של גרדנר, ולהוסיף עליה עוד הערות ואחרית דבר, שכן גם הקורא המצוי היטב בתרבות הבריטית אינו יכול לממש חלק ניכר מן הטקסט בלי עזרתן של ההערות האלה. מבחינה זו אין כמעט הבדל בין הקורא העברי לבין מי שקורא את הספר במקור: ההערות לטקסט הכרחיות להבנתו, ודומה שמורכבות זו היא בין הסיבות שגרמו להצלחתו בקרב המבוגרים. "הרפתקאות אליס בארץ הפלאות" ראה אור באמצע המאה ה-19, כאשר הילדות הוכרה כבר כתחום נפרד של מחזור החיים, שליוצאים ממנו אין אליו דרך חזרה. הכרה זו הביאה להפרדה גוברת והולכת של עולם הילדים מעולם המבוגרים ולכך שחומר הקריאה שלהם הפך לשונה בתכלית משל המבוגרים. מבוגר היה זקוק לסיבות טובות כדי שיוכל לקרוא להנאתו ספר לילדים, ו"אליס" סיפק את הסחורה: הוא הציג את עצמו כטקסט לילדים, אך מבוגרים יכלו ליהנות ממנו מפני שמצאו בו מעיין בלתי נדלה להנאותיהם. הוא היה משוקע עמוק בעולם הילדות שלהם ויכול היה לעורר את הזיכרונות הנוסטלגיים אליו, אבל בה בעת הפארודיות הרבות שבושמו ללעג את העולם שעליו גדלו אותם ילדים שהפכו למבוגרים. "אליס" איפשר איפוא התבוננות אירונית בילדות וגעגועים מופשטים אליה; "אליס" איפשר לגעת בילדות, אבל היה זה זיכרונה של הילדות בלבד, ילדות של מבוגרים המעמידה פנים שהיא היא הדבר האמיתי. "אליס" הציג חזרה לאידיאל הנפלא של הילדות שטופח במאה ה-19, בלי שהיה צורך לגעת בילדות הקונקרטיה הכאובה למדי שהיתהמנת חלקו של כל ילד אנגלי מן המעמד הבינוני והגבוה. סיפור הצלחתו היה טמון בכך שאיפשר למבוגרים את אשליית החזרה אל הילדות תוך כדי המצאתה של ילדות אחרת, ילדות של מבוגרים. ההיסטוריה של הספר מוכרת, ובכל זאת כדאי לרענן את הזיכרון: מחברו של "הרפתקאות אליס בארץ הפלאות", שהשנה (ב-14 בינואר) מלאו מאה שנים למותו, צ'רלס לוטוויג' דודג'סון, המוכר יותר בשמו הספרותי לואיס קרול, היה מרצה למתמטיקה בקרייסט צ'רץ' קולג' באוקספורד, שם גם קיבל דרגת כמורה (Reverend). הוא לא נישא מעולם, והתיידד במיוחד עם ילדות קטנות. הוא אהב לצלם אותן, לשוחח אתן ולהמציא להן סיפורים, חידות ומשחקים. בעידן שאחרי פרויד היו שפירשו את החיבה הזאת כסטייה מינית, אבל בכל החומר הרב שיש בידינו על דודג'סון, הכולל גם מכתבים מן הילדות וראיונות עמן, אין זכר לסטייה כזאת; ליתר דיוק, אין כל בסיס להנחה שהחיבה הזאת מצאה אי פעם ביטוי מיני. בשנת 1856 התיידד דודג'סון עם שלוש בנותיו של דקאן הקולג' והרעיון לכתובת הסיפור נולד, לפי העדויות, ב-4 ביולי 1862, כאשר לקח אותן לשיט עלאחד מיובלי נהר התמזה. במסגרת הפולחן שנוצר סביב הספר היה גם מי שטרח לבדוק מה היה מזג האוויר באותו יום, והתברר שלא היה זה כלל יום שמש, כפי שמסופר בשיר הפתיחה לסיפור, אלא יום סגרירי ואפור. לא ברור כמה אמת יש בהמשך הסיפור. בכל מקרה, על פי המיתוס, שגם דודג'סון וגם השותפים לשיט הרבו לספר בו מאוחר יותר, פנתה אליס בת העשר באמצע השיט אל דודג'סון וביקשה ממנו לספר לה סיפור. דודג'סון סיפר את הסיפור עליה, ושיבץ בו גם את אחיותיה, את עצמו ואת חברו רובינסון דאקוורת, שהצטרף למסע. בשובם הפצירה בו אליס לכתוב למענה את הסיפור. ואכן, בפברואר 1863 השלים דודג'סון את כתיבתו. ככל הידוע השמיד את הגרסה הראשונה ורק כעבור שנה וחצי, ב-26 בנובמבר 1864, הגיש לה כמתנת חג מולד מחברת מעוטרת ומאירת עלידו. שמו של הסיפור שבמחברת היה "הרפתקאות עליסה מתחת לפני האדמה" (ראה אור בעברית ב-1975 בתרגומו של אוריאל אופק). לאחר גלגולים רבים הגיעה המחברת המקורית לאולם כתיבי היד של המוזיאון הבריטי, שם היא נמצאת היום, ומשמשת אתר עלייה לרגל למעריציו הרבים של קרול. הטקסט המפורסם, "הרפתקאות אליס בארץ הפלאות", היה הגרסה השנייה שכתב דודג'סון, לאחר שחבריו, שקראו את המחברת שניתנה לאליס לידל, שינעו אותו שעליו להוציאה לאור כספר. לפי המסופר, מצא הסופר צ'רלס קינגסלי, מחבר "ילדי המים", את המחברת בבית לידל, והפציר בגברת לידל

לשכנע את המחבר להוציא אותה לאור. מסופר גם שדודג'סון שוכנע לעשות כן לאחר שידידו, הסופר ג'ורג' מקדונלד, מחבר "הנסיכה והשדונים", קרא את הסיפור לילדיו וזכה מהם לתגובות נלהבות. ברור איפוא שאף שלדודג'סון לא היו ילדים ואף שהיה מרצה למתמטיקה וכומר, ספרות הילדים של התקופה לא היתה זרה לו; הוא היה מיווד עם סופרים מרכזיים בתחום והשתייך לחוג שכתב גם ספרים לילדים. עם זאת ברור שדודג'סון לא ראה את עצמו כ"עוד" סופר לילדים. בעקבות ההמלצות של חבריו החליט לשנות את הטקסט המקורי שבמחברת, ולא היה מוכן לפרסם את הגרסה הראשונה כפי שהיא. עלפי השינויים שעשה בטקסט, כמו הוספת מסיבת התה המפורסמת, ניתן להסיק שהחליט לכתוב ספר שיהיה חריג בספרות הילדים. הוא עצמו היה מודע לאופי החדשני של יצירתו, וכך כתב ביומנו מאוחר יותר: "זה קרה לפני שנים רבות, אבל עכשיו, כשאני כותב, אני זוכר בבירור כיצד, במאמץ נואש להטביע קו חדשני בתורת האגדות, שלחתי את הגיבורה שלי היישר לתוך מאורת הארנב". הוא הכניס במחברת תיקונים ושינויים רבים והכפיל את אורכו של הסיפור, עד שנעשה לטקסט מורכב ומתוחכם, שפנה, אמנם, באופן רשמי לילדים, אבל קרץ גם למבוגרים. הנוסח הזה, שראה אור בהוצאת מקמילן ושות' בלונדון, עם איורים מאת הצייר והמאייר הידוע ג'ון טניאל, הוציא לדודג'סון שם כסופר לילדים. ספר זה, וספר ההמשך שכתב דודג'סון, "אליס בארץ המראה", הפכו לקלאסיקה מפני שדודג'סון יצר יחסים חדשים בין המציאות לדמיון השונים מחוקי החלל, הזמן והביולוגיה בעולם המוכר לנו, ושילב בטקסט חידות מתמטיות ושאלות פילוסופיות מורכבות. הוא הציע לקורא המבוגר שדה רחב של פעילות, שדרש התמצאות רחבה בספרות היפה, במסורת הבריטית וגם במסורת המדעית של התקופה; במלים אחרות, "הרפתקאות אליס בארץ הפלאות" היה, מצד אחד, ספר לילדים מסוג אחר, שהעדרו של מוסר ההשכל בלט בו, ומהצד האחר הציע למבוגרים עולם עשיר של ילדות-כביכול שיכלו להתגדר בו. דודג'סון פנה למבוגרים בראש ובראשונה באמצעות האיגיון (nonsense) והפארודיה. שני אלה גם יחד באו לידי ביטוי בעיקר בשירים ששזר לאורכו של הספר. אחת הדוגמאות המוכרות ביותר היא בסיפורו של העכבר, המופיע בשיר-תמונה בצורת זנב עכבר. השיר מקוטע כל כך שכמעט אי אפשר להבינו, למעטהעובדה שיצור כלשהו רוצה לתבוע את העכבר למשפט, ואז מבהיר לו שתוצאות המשפט וגזר דין מוות נקבעו מראש. על הבלבול בסיפורו של העכבר, הנובע מן ה"איגיון" והקטיוע, נוספת טעות השמיעה של אליס ביחס למלה tail-tale. העכבר כועס על אליס משום שאינה מבינה את דבריו ועונה לה בכעס "לא נכון" - באנגלית "hot". מאחר שמלה זו נשמעת באנגלית בדיוק כמו המלה "knot", שפירושה "קשר", סבורה אליס שמדובר ב"קשר בזנב" ומיד ניגשת להתיר אותו. העכבר, ששוב אינו מבין את דבריה, מסתלק מהמקום מרוב עלבון. לסיטואציה רבת הממדים הזו, שלה היגיון משלה, קרא דודג'סון במפורש בשמה - העכבר קורא לעבר אליס ואומר שהיא מדברת בחוסר היגיון "talking such nonsense" - אמירה הניתנת לפירוש גם במשמעותה הפשוטה, "מדברת שטויות", וגם במשמעותה כמטא-טקסט: "מדברת איגיון". תרגומה של רנה ליטוין עמד בכבוד במשימה המורכבת, גם כאן וגם במקומות אחרים מלאי מעקשים. ליטוין מצאה פתרונות מעניינים לכל אחד מן המשחקים המילוליים המקדמים את השיר, ובד בבד הקפידה לשמור על מבנה שיר-התמונה בצורת זנב עכבר ועל משחק המלים בין "סיפורו של העכבר" - tale - לבין "זנבו של העכבר" - tail (שהומר בעברית משחק בין "עבר" ל"איבר"). כאן, כמו במקומות אחרים קשים מאוד לתרגום, הצליחה ליטוין בדרך כלל לתת חלופה מוצלחת למקור, אם כי לא אחת היא נגררת להגבהה סגנונית של הטקסט שאיננה קיימת במקור. בעיקר הצליחה המתרגמת לשמור על התבניות המקוריות, ולא ויתרה על אף אחת מהן, כפי שנהגו לא מעט מתרגמים. גם בתרגום שירי הילדים הנפוצים בזמנו של דודג'סון, שהיו המטרה העיקרית לחצי הפארודיה שלו, עומד התרגום החדש בכבוד. תרגום הפארודיה על רקע השירים המקוריים שעליהם נעשתה מעיד שבע מונים על הצורך שהיה בתרגום הערותיו של גרדנר וגם בהערות לתרגום שהוסיפה ליטוין, שבלעדיהן כמעט אי אפשר לעמוד על משמעות הטקסט. דקלומי השירים המרובים בסיפור הם מישור נוסף שבו עוברים על אליס שינויים מוזרים, שכן היא מוצאת את עצמה מדקלמת דקלומים משונים שכלל לא התכוונה אליהם, וברור לה שאין הם השירים האמיתיים, שהיתה אמורה לדעת אותם בעל פה. גם כאן יוצר דודג'סון סיבתיות שיש לה היגיון פנימי במובן המתמטי: הטקסט מגדיר מחדש את היחסים בין המרכיבים, ולאחר מכן מתאר אותם על פי היחסים האלה. לדוגמה, מאכלים ומשקאות משמשים לאו דווקא כדי להשקית רעב או צמא אלא בעיקר כדי לשנות בפתאומיות ובאופן דרסטי את מידותיו של האוכל. או, למשל, תשובת הדוכסית לשאלתה של אליס, למה חתול צ'שייר מגחך, הגיונית ומובנת על רקע קיומה של האמרה "Grin Like a Cheshire Cat" - "לחייך כמו חתול צ'שייר". מקור הביטוי באנגלית אינו ברור, אך אין לכך חשיבות מבחינת הטקסט. אם אפשר "לחייך כמו חתול צ'שייר", אפשר להציג בסיפור חתול צ'שייר שמחייך, ואם יש לו חיוך - הוא גם יכול להופיע בלי החתול. לאורך הטקסט כולו "שיחק" דודג'סון במימוש המשמעויות המילוליות של ביטויים אנגליים שונים בצורותיהם המקוריות ומתן חיים ביישיות מילוליות; כך, לדוגמה, באחד הקטעים המצוטטים ביותר מן הספר, השיחה בין אליס לבין החתול. במישור אחד אפשר להתייחס אליה כאל שיחת איגיון משעשעת בין אליס לבין חתול מוזר מעולם הפנטסיה: אליס, שתעתה בדרך, מבקשת הכוונה ומקבלת מן החתול תשובות משונות שמבלבלות אותה. במישור אחר מתנהל בין אליס לחתול דיון מעמיק בלוגיקה ובהיבטים פילוסופיים של החיים. לכאורה מדובר בדרך ספציפית ובכיוון ספציפי שמחפשת אליס בארץ הפלאות הלא מוכרת לה, ואחר כך במהותם ובאופיים של הכובען, של הארנבון ושל החתול. למעשה אפשר להבין את הדיון כדיון מטאפורי וכללי הנוגע בשאלת דרכי החיים ובשאלת השיגעון, מהות השיגעון וקנה המידה לו; בשאלת הדרך להגיע לדברים, למקומות, לפתרונות; בשאלה מה הקשר בין הכיוון למטרה, ואיך קובעים את היעד הסופי של דרך כלשהי בין אם מדובר בדרך גיאוגרפית או אחרת. אליס עצמה אינה מבינה את ההיגיון שמאחורי דבריו של חתול וגם אינה יכולה לחשוף בו כשלים לוגיים, אך "מעל לראשה" משדר דודג'סון לקורא המתוחכם יותר את יחסו של הלוגיקן לטיעונים המועלים. דודג'סון איפשר לקרוא את הטקסט גם כסיפור פנטסיה פשוט, או אפילו כסיפור הרפתקאות פשוט. בקריאה כזאת הקורא "מתעלם", למעשה, מן האפשרות למצוא חידות מתמטיות או אחרות בטקסט, כגון בעיית הזהות של אליס כאשר מתברר לה ש"היא עצמה", תהיה אשר תהיה, אינה זוכרת כלל את השירים ש"אליס" דיקלמה בעל פה בלי כל קושי. ואולם התחכום, הערפול, הרב משמעות, הדיאלוגים המשעשעים, החידות והתגליות הפזורים בטקסט - הם הם העומדים במוקד הסיפור. כל אלה יחדיו מאפשרים את העירוב בין שני העולמות, עולם הדמיון ועולם המציאות, ויצירת עולם בעל חוקים משלו. נראה שאפשרות זו לקרוא תיגר על העולמות האפשריים קסמה במיוחד למבוגרים שעמדו מול הדלת הנועלה של הילדות. הקריאה ב"הרפתקאות אליס בארץ הפלאות" יצרה אצל הקורא המבוגר, ולו לכמה שעות, את ההרגשה שיש בידי מפתח לדלת הגן הקסום של הילדות. כמו אליס, הקוראים

המבוגרים היו לא אחת גדולים מכדילעבור בדלת אל הגן, וכמו אליס כמעט טבעו בעולם העשיר שברא דודג'סון, אבל לא מעטים מהם הצליחו לשחות בתוכו וביקשו לרוות ממעייניו עוד ועוד. ההצלחה הגדולה של התרגום החדש מעידה שגם היום מבקשים המבוגרים לשוב ולהיכנס לגן של מה שנראה בעיניהם כילדות, ולהתבשם, ולו לכמה שעות, מקסמיו.

פרופ' זהר שביט עומדת בראש הקבץ תרבות וחינוך הילד באוניברסיטת תל אביב
פורסם בתאריך - 04/02/1998

-